

TÜRK TASAVVUF DÜŞÜNCESİNDE ÖLÜM*
Death in Turkish Sufism Thought

Dr. İsa ÇELİK*

ÖZ

Hayat kadar gerçek olan ölüm, insanların tamamını ilgilendirmektedir. Birçok insan için ölüm, endişe, hüznün ve ümitsizlik arzederken, tasavvufî düşüncede, “şeb-i arûs” (Düğün Gecesi) sevgili ile kavuşma ve vuslat anı olarak değerlendirilmiştir.

Tasavvufî düşüncede ölüm olgusuna gereken değer verilmiş, ölmekten önce ölmek sırrına eren Allah dostları onu düğün gecesi olarak telakki etmişlerdir. Onlara göre ölüm, ikinci ve ebedî bir hayatın başlangıcıdır. Bu sebeple, mutasavvıflar iradî ölüm dedikleri, insanın tabîî istek ve arzularının disipline edilmesi şeklinde tanımlanan ölüme ehemmiyet vermişlerdir. Dolayısıyla, yaptıkları bütün faaliyetlerde nefislerini değil bütün insanlığın yararını düşünmek gibi bir erdem sahibi olmuşlardır. Bu makalede ölüm, tasavvufun kendine özgü değerlendirmesiyle irdelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Türk, tasavvuf, tarikat, ölüm,

ABSTRACT

Death, as real as birth, concerns everyone. (While the death means anxiety, sorrow and hopelessness), in Sufism thought, it is described as the Night of Wedding “Şeb-i Arus” (the time of meeting with lover).

In Sufism, the death thought is given enough value. Those who realize the secret of death, describes it the night of wedding. To them, death is the beginning of second and infinite life. So, Sufis give importance to the unreal death in which they discipline the usual desire and wishes of humanity. Therefore, in all the efforts they do, they have a virtue that they pay attention to the whole humanity and they don't think only their desires. In this article, it is investigated that the Sufi's distinctive point of view to death.

Key Words: Turkish, Sufism, order, death

Tasavvufî düşüncede ölüm konusuna geçmeden önce tasavvuf ile alakalı malumat vermek faydalı olacaktır. Tasavvufun birçok tarifi yapılmıştır. Bu tariflerden birkaçını şu şekilde

* Bu çalışma, 25-26 Kasım 2004 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından “Türk Kültüründe Ölüm” konulu uluslararası sempozyumda tebliğ olarak sunulmuş ve genişletilerek makale haline getirilmiştir.

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi

sıralayabiliriz: Tasavvuf, kişinin zahiren ve bâtinen İslâm edebiyatı ile edeplenmesi¹ ve ilâhî ahlâk ile ahlâklanmasıdır.² Tasavvuf, Hakk’a karşı sadakatli, halka karşı güzel ahlâklı olmaktır.³ Tasavvuf, şerîat’ın, en üst düzey olan ihsân makamında yaşanmasına verilen isimdir.⁴ Ebu’l-Hüseyn en-Nûrî’ye göre tasavvuf, nefsin bütün zevklerini terk etmektir.⁵

Tasavvuf, hallerin, işlerin ve huyların en iyisini alıp uygulamaktır. Sûfî, gelenin ve gidenin kendisini meşgul ve rahatsız etmediği insandır. Sûfî, yakın görünen fakat erişilmesi güç olan insandır.⁶ Cüneyd-i Bağdâdî tasavvufu, içinde sulh ve sükûn olmayan bir harptir diye tarif etmektedir.⁷ Hz. Mevlânâ’ya göre ise tasavvuf, billurlaşmış belli kaide ve akideler mecmuası değil, duyulan, yaşanılan bir vakıdır ki, öyle aklî ve hissî muhakemelerle değil, ancak keşif, ilham ve aşk ile anlaşılabilir.⁸

“Allah, hanginizin daha iyi davranış sahibi olduğunu denemek için ölümü ve hayatı yarattı.” (Mülk, 67/2)

Tasavvufun başlıca gayesi, bedeninin ve maddî isteklerin odaklandığı “nefs”in kemâle ermesini, bir bakıma onun ruh seviyesine çıkmasını sağlamaktır. Bu da sonuç olarak gafletten uzak bulunmak, uyanık olmak, manevî hayatla diri olmak demektir. Bir başka ifadeyle Rab’le birlikte olmaktır. Tasavvuf düşüncesinin temelini teşkil eden “ihsan” derecesini

¹ İbn Arabî, *Mu’cemu Istilâhâtî’s-Sûfîyye*, trc. Seyfullah Sevim, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., *Kayseri*, 1997, s.71; Mahmud el-Gurâb, *Şerhu Kelimâtî’s-Sûfîyye er-Reddu alâ İbn Teymiyye*, Matbaatu Zeyd b. Sâbit, 1402/1981, s.326; Ali Seydî, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I-II, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, İstanbul, 1330/1912, I, 287.

² Muhammed A’la b. Ali Tehânevî, *Kitabu Keşşâfi Istilâhâtî’l-Fünûn*, I-II, tashih. Muhammed Vecîh-Abdulhak-Gulam Kadir, ez-İntişarât-ı Hayyam ve Şurekâu, Kalküta, 1862, I, 840.

³ Abdülkadir Geylânî, *el-Gunye li-Tâlibî Tarîki’l-Hak*, Matbaatu Muhammed Ali Sabîh, Mısır, ts., II, 178; Dilaver Güner, *Abdülkadir Geylânî Hayatı Eserleri Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 1999, s.186.

⁴ S. Nakib Attas, *İslâm Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, çev. Mahmut Erol Kılıç, 2.bs., İstanbul 1995, s.233.

⁵ Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, *Tabakâtu’s-Sûfîyye*, Dâru’l-Kitâbi’n-Nefis, Halep 1986, s.166.

⁶ Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, *Sülemî’nin Risaleleri: Tasavvufun Ana İlkeleri*, çev. Süleyman Ateş, AÜB., Ankara, 1981, s.27.

⁷ Abdülkerîm Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd- Mahmûd b. eş-Şerif, Dâru’l-Kütübi’l- Hadîs, I-II, Basım yeri ve tarihi yok, II, 553; (*Risale-i Kuşeyrî*, çev. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul 1980, s.326).

⁸ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, AÜB., Ankara, 1976, s.191.

yakalamak, her an kendini Allah'ın huzurunda hissetmek, "O'nu görüyormuş gibi" kullukta bulunmaktır.⁹ En meşhur tasavvuf tariflerinden biri şöyledir. "Tasavvuf, Hakk'ın seni senlikten öldürmesi ve kendisiyle diriltmesidir."¹⁰ İşte bütün sır buradadır. Bu noktada çelişkiler yok olmakta, ölümlerle hayat birleşmekte, bir bakıma ölüm gerçek hayatın sebebi olmaktadır. Söylemeye hacet yoktur ki, bu tarifte geçen "ölüm" ve "hayat" kavramlarının fizyolojik/maddî ölümle bir ilgisi yoktur. Buradaki ölüm kibrin, gururun, enaniyetin, hasedin yok edilmesi; kısacası nefsin hakimiyet altına alınması, sanki ölümlüğüne etkisiz hale getirilmesidir. Tasavvuf terimiyle söylersek bu zühddür, terktir, nihayet "fenâ fillâh"tır.¹¹

Ölüm konusunda üzerinde durulması gereken şey, Kur'an'ın, ölümü hayatla anlamlandırması hususudur. Ölümün evsafı, yaşanan hayatın kalitesine endekslemiştir. Eylemlerinin sınanması amacıyla Allah tarafından yokluktan -Kur'an diliyle "ölüm"den- varlık âlemine getirilen/diriltelen insan (Bakara, 28; Nisâ, 100; Mü'min, 11.) topraktan yaratılmıştır, (Hacc, 5; Rûm, 20; Fâtır, 11.) ancak Allah'a ait ruhtan bir parça taşımaktadır. (Hicr, 29; Sâd, 72.) Ölüm ise mahiyeti tam kavranamayan bu ruhun (İsrâ, 85.) aslına dönmesi anlamını taşımaktadır. Ölüm ve ötesindeki gerçekliklerin Kur'an'da Allah'a döndürülmek, buluşmak, kavuşmak fiilleri ile karşılanması, (En'âm, 31, 36, 154; Yûnus, 45; Kehf, 110; Meryem, 40; Yâsin, 22, 43; Fecr, 28.) bu bağlamda hatırlanmalıdır. Kur'an'ın dünya hayatı ile ilgili olarak ısrarla üzerinde durduğu husus, onu geçici oluşudur. Burası bir aldanma, oyun yeridir. (En'âm,32; Ankebût, 64; Muhammed, 36; Hadîd, 20.) Burada insana sunulan bütün güzellikler ise, buraya ait süslerdir. (Kehf, 26, 46; Kasas, 60; Şûrâ, 36.) Bu süsler elbette kullanılmak ve sefası sürülmek üzere var edilmişlerdir. Ancak bunu yaparken hayata gönderiliş amacını unutmamak ve aracı amaç haline getirmemek gerekmektedir. (Âl-i İmrân ,14; Tevbe,

⁹ "İhsan Allah'ı görüyormuş gibi kulluk etmendir; her ne kadar sen o'nu görmüyorsan da o seni görmektedir." Bkz. Müslim, *Sahih*, İman 1.

¹⁰ Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyrî Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, Divan Yayınları, İstanbul 1978, s.392.

¹¹ Mehmet Demirci, "Ölümdeki Hayat: Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Eylül 2000, s.10, ss.9-16.

24; Yûnus, 7; Kehf, 46.) Zira bu halin, mutluluğu ebediyen kaybetmek gibi ağır bir bedeli vardır.¹²

Tasavvufî düşüncede ölüm, sadece beden ölümüdür. Ruhun ölümü diye bir şey yoktur. Ölüm, Allah Teâlâ'dan gelen ruhun tekrar ona dönmesi, karanlıklardan kurtulup aydınlığa kavuşması, gerçek ve sonsuz bir hayata başlamasıdır.¹³ Ölüm, dosta giden geminin demir aldığı bir limandır. Zira ölümle yeni bir yolculuk, yeni bir hayat başlar. Hz. Peygamber vefat etmeden önce son söz olarak “*Allahümme'r-refike'l-alâ*” (Buharî, Merzâ, 19) (Yüce Dost'a), yani “Hak Dost” a buyurmuştu.

Hakk Teâlâ ona “Habibim” (dostum) demiş, o da Allah Teâlâ'yı sevgili ve dost olarak tanımıştı. O halde ölüm dostun dostla buluşmasıdır.¹⁴

Gazzâlî şöyle der: Arifler ölümü devamlı olarak hatırlarlar, çünkü ölüm onlar için sevgilisi ile buluşma zamanıdır. Seven sevgilisi ile buluşacağı günü asla hatırdan çıkarmaz. Hatta bu yüzden ölümün geç gelmesine üzülür. Bir an önce bu dünyadan kurtulup Allah Teâlâ'ya dönmeyi arzular.¹⁵

İbnü'l-Arabî ölümü üçe ayırır: Fucaten ölüm, ızdırarî ölüm ve ihtiyarî ölüm. Fucaten ölüm, hiçbir belirtisi olmadan aniden gelen ölümdür. ızdırarî ölüm, ruhun bedenden ayrılmasıdır ve bütün mahlûkat bunda birbirine eşittir. İhtiyarî ölüm ise sadece insanlarda meydana gelebilecek bir ölüm halidir. Bu ölüm, bilcümle nefsin arzu ve hevasından, cismanî lezzetlerden, tabiat ve şehvetin gereklerinden fanî olmaktır. Yani Allah Teâlâ'dan başka hiçbir şeye iltifat etmemektir. Bu ölüm yeniden doğuş ve ahiretin ilk menziline giriştir. Böyle bir ölümün sonu hayattır. Zira kalbin

¹² F. Asiye Şenat Kazancı, Kur'an'da Ölüm – Mevlânâ'da Şeb-i Arûs: (Karşılaştırmalı Bir Çalışma), *Uluslararası Mevlânâ ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildiriler I 26-28 Ekim 2007*, s.218.

¹³ İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1993, s.101.

¹⁴ Süleyman Uludağ, “Ölüm”, *İnsan ve Tasavvuf*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2001, s.263.

¹⁵ İmam Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'd-Dîn*, Mısır, ts, IV, 434; a.mlf., a.g.e., çev. A.Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul 1975, IV, 805; Demirci, a.g.m., s.15; Konu ile ilgili olarak ayrıca bakınız: Ruhattin Yazoğlu, *Gazzâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002, s.95vd.

hayatı nefsin ölümündedir. Bu mevt-i ihtiyariye, bir insan-ı kâmilin eteğine yapışıp onun terbiyesi ile yetişmekle ulaşılır.¹⁶

Ölümlle ilgili tutumları daha iyi anlayabilmek için, farklı dinler ve hatta bu dinlerden doğmuş değişik cereyanlar hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Tasavvufî düşüncenin ölüme bakışını anlayabilmek için özellikle tasavvuf felsefesini iyi bilmek gerekir. Ölüm karşısında sergilenen tavırların izafiliğini ifade etmesi açısından Hz. Mevlânâ'nın şu beyti manidardır:

“Herkesin ölümü kendi rengindedir.

Düşmana karşı düşmandır ölüm, dosta karşı dost.” (Mesnevî, III, 3439)

“Ölümdede, adalet ve din ehline bir başka hayat vardır. Ölümden temiz ruhlara huzur ve sükûn gelir. Ölüm Hakk'a kavuşmadır, ceza etmek ve kin gütmek değildir.”¹⁷

“Ben ölürsem sakın bana ölü demeyin. Aslında ben ölü idim dirildim, beni dost aldı götürdü.”¹⁸

“Ey bengisu, senin aşk şerbetinden kim tattıysa ömrüne, ömür kattı. Ölüm geldi, beni kokladı, senin kokunu bende bulunca, o gündün beri ecel, benden ümidini kesti.”¹⁹

“Eğer senin uğruna can verirsem sevinerek ölürüm. Senin kölenin kölesi olursam neşe ile can veririm.”²⁰

Hiç şüphesiz Hz. Mevlânâ, adı ölüme yüklediği mana ile özdeşleşmiş bir zattır. Onun anlatımında artık ölüm “başa çıkılması zorunlu” bir kavram olmaktan çıkmış, özlenen, hasretle beklenen bir “dost” olmuştur. Aslında ölümü bu şekilde anlamlandıran ilk zat Mevlânâ

¹⁶ A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. M. Tahralı- S. Eraydın, İstanbul 1994, I, 74; Faruk Karaca, “Ölüm Psikolojisi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Faaliyetler Dizisi*, Erzurum, 1996, s.139.

¹⁷ Şefik Can, *Hz. Mevlânâ'nın Rubaileri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, Beyit No: 331.

¹⁸ Can, a.g.e., Beyit No: 573.

¹⁹ Can, a.g.e., Beyit No: 904.

²⁰ Can, a.g.e., Beyit No: 1342.

değildir; özellikle tasavvuf erbabı için bu algılayış çok âşinâdır.²¹ Bu, ölümden sonra dirilişe keskin bir imanın ve çok sevilen Allah’la aradaki perdelerin kalkması özleminin tabii neticesidir.²²

Tasavvufta “ölmeden evvel ölünüz” tavsiyesi adetâ bir emr-i zarurîdir. Çünkü Şemseddin Sivasî’nin deyişiyile:

*“Mûtû kable en temûtû” sırrına mazhar olan
Gördü onlar haşr u neşri nefha-i sûr olmadan”*

Gerçek hayat ondan sonra ulaşılabilecek hayattır. Çünkü Hak’la dirilmek; ağırlıklarını atmış ve hür olarak, adeta ilâhî bir kişilikle hayata devam etmektir. Bunun adı “Bekâ billâh”tır.

*Hayât-ı câvidânı şeyh-i kâminden suâl ettim
Ölmeden evvel ölmektir deyince intikal ettim²³*

Hayat ve ölüm iç içedir ve insanoğlunun nihaî mutluluk yolunun köşe taşlarıdır. Ölümü iyi düşünüp sınırlarını idrak etmek, ölümü öldürenlerin, ölmeden evvel ölenlerin huzurunu insanoğluna sağlayabilir. Hayat pınarlarının her dem kurumaya devam ettiği, yoktan gelenin yoka gittiği ve bu kuralın hiç değişmediği ortadayken, yeniden dirilmek ve yeniden doğmak için ölüm, tefekkür edilip, idrak edilmeyi bekliyor.

*“Zaman gelip, vâde doluyor,
Damarlardan usul usul kan çekiliyor.
Soluk bir renk kaplıyor bütiün çehreyi.
Eller tutmaz gözler görmez oluyor.
Suskun dudaklardan bir tek kelime dökülüyor.
Ne bir soluk ne bir nefes.
Hayat pınarı kuruyor.
Derin bir sükût kaplıyor her yanı.
“Öldü” diyorlar.”²⁴*

²¹ Demirci, a.g.m., s.10-15.

²² Kazancı, a.g.t., s.217.

²³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay. İstanbul 1996, s.332 Aynı beytin az farklı bir versiyonu şöyledir: “Hayat-ı câvidânî sırrın şeyhden sual ettim/Oğul ölmezden evvel öl deyince intikal ettim.” Bk. Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, I, 74; Demirci, a.g.m., s.10.

²⁴ Muhammed Altıntaş, “Hayat Pınarı Kuruyor”, Yeni Dünya, Yıl: 5, Sayı: 53, 1998, s.17.

Tasavvuf düşüncesinde dünya hayatı olumsuz bir vasfa sahiptir; o geçicidir, hazırlanma yeridir. Ahiretin aksine dünya hayatı maddenin ve bedeninin hâkimiyetinin geçerli olduğu âlemdir. Bu nedenle dünya ruhun hapisanesidir.²⁵ Dünyaya karşı bu olumsuz bakış yanlış değerlendirilmemelidir. Sûfilere göre dünya: “*Seni Rabbinden alıkoyan şeydir.*”²⁶ Dolayısıyla kötülener dünya arz, yeryüzü, alış-veriş, karşı cins değildir.²⁷ Hak’tan gafil olan insan manen ölü sayılır. “*İnsanlar uykudadır, öldükleri zaman uyanırlar*” sözü hem maddî hem manevî ölüm hakkında geçerlidir. Gaflet tuzağına düşmemek için, “*Dünyada bir garip veya yolcu imişsin gibi ol*”²⁸ tavsiyesine uymak gerekir.

Ölüm, yeni bir doğumun sancısıdır.²⁹ İnsan her şeyle sürekli alaka halindedir. Ölümle bile. Ölümle, o gelmeden çok önce ilgi kuran tek varlık insandır. İnsan ölümle her an beraberdir. Çünkü insanın yapısı, varolan hiçbir şeyden ilgisini kesmesine müsaade etmez. O halde insanın bütün varlıkla ünsiyet haline girmesi gerekir. Hayat bir bütündür. Hep neşvünema bulup gelişen ve hiç durmadan yürüyüp giden bir bütün. Her doğum kadar her ölüm de hayat cümlesindedir. Çünkü her ölüm yeni bir doğumun başlangıcıdır. Ölüm bir tükeniş değildir. Esasen vahdet prensibi tükeniş kabule engeldir. İslâm, hayat-ölüm, ruh-madde ikiliğini kabul etmez. Bu demektir ki, mistik anlamda “birliğe ermek” bir birleşme değil, varolan birliğin şuuruna varmaktır.³⁰

Ölüm konusunda insanoğlu, ne yazık ki, çok yanlış bilgilerle doludur. Her şeyden önce ölümü bir bitiş, bir karanlığa ve hiçliğe geçiş olarak görmek gibi bir hatanın kurbanlarıyız. Oysaki ölüm her gün farkında olmadan parça olaylar halinde yüzlercesini yaşadığımız bir oluşun biraz daha farkedilir şeklinden başka bir şey değildir. Ölüm bir yok oluş değil, bir boyut değiştirme olayıdır. Varlıkta en değersiz maddeler bile yok olmuyor; sadece şekil ve boyut değiştiriyor. En mükemmel şekilde

²⁵ Mogdad Mensia, “La mort chez les soufis” (Mutasavvıflara Göre Ölüm), IBLA, no. 146, Tunus 1980, çev. Mehmet Demirci, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Ankara 1987, Sayı: 3, s.89-104.

²⁶ Ankaravî, İsmail, *Minhacü'l-Fukara*, İnsan Yay., İstanbul 1286, s.164

²⁷ Mevlâna Celâleddîn Rûmî, *Mesnevi*, çev. Veled İzbudak, MEB., İstanbul 1960, 1, 79

²⁸ Buhari, Rikak, 3; Tirmizi, Zühd, 25

²⁹ Yaşar Nuri Öztürk, *Din ve Fitrat*, Yeni Boyut, İstanbul 1990, s.44.

³⁰ Öztürk, a.g.e., s.234-235.

yaratılmış bir varlığın yok olmasını düşünmek abes değil de nedir! Çamura karışmış bir çekirdeğin bile kaybolmasına müsaade etmeyen İlahî düzen, özünde evrene sığmayan bir özlem taşıyan insanın nasıl yok olmasına seyirci kalır? Demek ki ölüm, ruhun bedeni terk etmesi olayıdır.³¹

Hayvanî yönünü zayıflatmak, melekî yönünü güçlendirmek uğrunda çalışmaya devam eden kul, Rabbine kavuşma haline iştiahtır duyar.³²

Ölümlerle ilgili tutumların dinî davranışla ilişkisi üzerine yapılan araştırmalarda, kuvvetle Allah'a inanan grupta ölüm, en yüksek seviyede sakin bir ruh hâli içerisinde hatırlanmaktadır.³³

Ölümün Renkleri/Ölüm Çeşitleri:

Önce renklerin diliyle ifade etmek gerekirse; muhakkiklere göre dört türlü ölüm vardır:³⁴ Mevt-i ahmer (Kırmızı ölüm): Nefsine muhalefet etmektir. Nefsin isteklerini yerine getirmemek, nefse aykırı hareket etmektir.

Mevt-i ebyaz (Beyaz ölüm): Açlık ve oruç; açlıkla batın aydınlanır ve kalbin yüzü beyazlanır.

Mevt-i ahdar (Yeşil ölüm): Kıymetsiz ve yamalı elbise giymektir; nefis bundan hoşlanmaz, böylece onun gurur ve kibri kırılmış olur. Çünkü yeni elbise dünya ile ilgili bir arzu sayılır.

Mevt-i esved (Siyah ölüm): Fâil-i hakikinin Allah olduğunu bilerek, halktan gelecek eza ve cefaya tahammül etmektir. Nefs bu dört ölümle ölmeden hakikî matlup yüz göstermez.³⁵

Tasavvufî düşüncedeki bir başka ölüm tasnifi ise şöyledir:

³¹ Öztürk, a.g.e., s.322-323

³² Şah Velîyyullah Dehlevî, *Hüccetullâh'l-Bâliğâ*, I-II, Dâru't-Turâs, Kahire, ts., II, 34; *Hüccetullâh'l-Bâliğâ*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yay., İstanbul, 1994, II, 104.

³³ Hayati Hökelekli, "Ölümlerle İlgili Tutumların Dinî Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", U. Ü. İ. F. D., Sayı: 4, Cilt: 4, Yıl: 4, 1992, s.67.

³⁴ Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat: Usûlu Aşere Risâle ile'l-Hâim Fevâihu'l-Cemâl*, çev. Mustafa Kara, Dergah Yay., İstanbul, 1980, s.43.

³⁵ Demirci, a.g.m., s.11; A. Avni Konuk, *Mesnevi Şerhi*, Mevlânâ Müzesi Yazmaları, no.4749, III, cüz 1, s.107'den naklen.

1. Cesedi ve ruhu diri olanlar: Bunlar Hz. Peygamber'in anlayışıyla ruhlarını dolduran sonsuzluk erleridir. Bunlarda iki Muhammedî tecellî belirgindir: Rahmet ve mücadele. Bu sevgi ve sürekli hareket olarak da ifade edilebilir. Allah Resulü bu duruma: "Ben rahmet ve mücadelenin peygamberiyim" buyurarak dikkat çekmiştir.

2. Cesedi ölü, ruhu diri olanlar: Bunlar "Ölmeden önce ölüünüz" Hadis-i şerîfine uygun olarak sefil ve iğreti tabiatlarından kurtulmuş bulunan ve ruhlarıyla sonsuzlaşan kişilerdir. Bunlar bedenleriyle aramızda olmadıkları zaman, maddî dünyaya tasarruflarıyla daha fazla yön verebilirler. Bunların bedenlerinden kurtulmaları, kılıcın kınından çıkmasına benzer. Kınından çıkan kılıç daha etkili olacaktır.³⁶

Bu anlamda bir şair mealen şöyle demektedir: "*Her iki alemde de velinin ruhu tasarruf ehlidir. Sakın: Bu ölüdür, bundan nasıl derman olur, deme! Zirâ ruh, Hakk'ın bir kılıcı, ten de onun kınıdır. Kınından sıyrılmış bir kılıç daha güzel iş yapar.*" Peygamber ve veliler Allah Teâlâ'nın "Mutasarrıf" isminin mazharıdır. Onların tasarruf sahibi olduklarını ifade etmek mecazendir, çünkü hakikî mutasarrıf Cenâb-ı Hakk'dır. Ölenlerin tasarrufu yine bir mazhariyettir. Veliler Allah'ın "Hay" ve "Mutasarrıf" isminin mazharıyla nefes-i rahmânînin nefhası olurlar. Ölenler ten kafesinden de kurtuldukları için, hür bir tasarruf içindedirler.³⁷

*"Eğer ecel kılıcı beni başsız, cansız bırakırsa, ben eskisinden yüz kere daha güzel olarak yerden, baş kaldırır, yükselirim."*³⁸

3. Cesedi diri, ruhu ölü olanlar: Bunlar, kadavra varlıklar diyebileceğimiz hazır yiyici, geri ruh sahipleridir ki, Kurân-ı Kerîm onları birçok âyet-i kerîmesinde, gezip dolaşan ölüler şeklinde tanıtmıştır. Hz. İsa, babasının cenazesine iştirak eden bir gence şöyle diyordu: "Müsaade et şu ölülere de ölülerini defnetsinler." Bu sözde ölümün, kadavra varlıklar ve ölümsüz ruhlar için taşıdığı iki ayrı anlama mucize bir işaret bulunmaktadır. Ölümü kadavra varlıklardan kurtuluş olarak gören ruhun tavrı, ölüm sonrasının sunabileceği güzellikleri anlama bakımından çok ilginçtir. Tabiûn devri büyüklerinden Bîşr b. Mansûr'un ölüm döşeginde

³⁶ Öztürk, *Din ve Fitrat*, s.324.

³⁷ Selçuk Eraydın, "Ölüm", *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 1997, s.89.

³⁸ Can, *Hz. Mevlânâ'nın Rubailer*, Beyit No: 1696.

yanına gidenler O'nun sevinç içinde güldüğünü gördüler. Sebebi sorulduğunda Bîşr şöyle cevap verdi: “Allah, Allah. Neden sevinçli olmayacakmışım? Zalimlerin, azgınlara, hilekarların, kıskançların doldurduğu bir dünyadan çıkıp merhametlilerin en merhametlisi olan Allah Teâlâ'nın huzuruna gidiyorum.”³⁹

Bir diğer ölüm tasnifi ise şu şekildedir:

1.Teceddüd-i emsâl şeklinde ölüm; Tasavvuftaki “tecellî” inanişına göre, her şey Hakk'ın esmâ ve sıfâtının tecellisidir. Bütün alem tecellînin vukuu ânında mevcut, aslına rücû ile namevcuttur. Onun için bu âleme “kevn ü fesad” alemleri denir. Tecellide tekerrür yoktur, sadece “teceddüd-i emsâl” (benzer şeylerin yenilenmesi) söz konusudur. Bütün alem göz açıp kapayıncaya kadar ölür ve dirilir. Bunun keyfiyetini ehl-i keşf anlar. Cenâb-ı Hak hep yeni bir yaratıştadır (halk-ı cedit). “O'nun işi bir şey yaratmak istediği vakit sadece “ol!” demektir ve o şey derhal var olur.” (Yasin 36/82)

Ölüm, doğumun bir neticesidir. Dünya hayatı şeytanın tasallutunda bir menzil, ölüm ise ondan kurtuluştur. Şehadet âleminde ölüm denilen hâl, sûretin yok olmasından ibarettir. Mümkün olan varlığımız, ölümü her an varlıkla birlikte tadar. Bu zâviyeden baktığımız zaman kâinatı her an Allah Teâlâ'nın “Hay” ve “Mümît” isminin mazharıyla dopdolu olarak görürüz.⁴⁰

2.Mevt-i ıztırâfî; mecburi yani bildiğimiz fizyolojik ölüm. Ölmek, hizmeti tamamlamış olan kalıbımızdan ayrılmaktır. Ölüm dediğimiz şey, mevcut olan muayyen bir suretin, bir daha aynen zahir olmamak üzere bozulmasıdır ki; bu insana dünya hayatında emanet olarak verilmiş olan dünya kisvesinin terkidir.⁴¹

3.Mevt-i ihtiyarî; iradî ölüm, insana mahsus olan nefsanî, cismanî yani tabîî istek ve arzuların fani olmak şeklindeki ölüm. İşte ölmeden evvel ölmekle kastedilen budur.⁴²

³⁹ Öztürk, *Din ve Fıtrat*, s.324-325.

⁴⁰ Eraydın, “Ölüm”, *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, s.85-86.

⁴¹ Eraydın, “Ölüm”, s.86.

⁴² Konuk, *Fususul-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 1, 74

Hz. Mevlâna şöyle der: “*Cemadlıktan öldüm ve nebat oldum. Nebatlıktan öldüm ve hayvan mertebesinde zahir oldum. Hayvanlıktan öldüm âdem oldum. Hal böyle olunca niçin korkayım, ne vakit ölmekten dolayı noksanlaştım ki? Ölümde noksanlık değil kemâl vardır. Diğer bir hamlede de beşerlikten ölür ve melekler arasında yer alırım. Melek mertebesinde de kurban olur ve nihayet Allah’a rucû ederim.*”⁴³ Yani Hak’la bâkî olurum. Annemarie Schimmel, Hz. Mevlânâ’nın dilinden ölümü şöyle ifade eder: “Her ölüm daha yüksek bir kademede yeniden dirilmeye götürür. O yüzden insan ölümden neden korksun? Burada dertlerin zindanında esir olan dilenci orada padişah köşküne geri dönecektir. Doğan sahibine, bülbül bahçesine geri dönecektir. O yüzden mümin bir gül gibi tebessüm ederek can verir. O bilir ki, şeker kamışı idim, ölülümle şeker olacağım.”⁴⁴

Bu inanca sahip insan ölmeden evvel öldüğüne göre, daha doğrusu ölümlerle birlikte yok olmayan bir hayatı seçtiğine göre, o ebedîdir. Öyle diyor Yunus Emre:

*“Ko ölmek endişesin âşık ölmez bâkîdir
Ölmek senin nen ola çün canın ilâhîdir
Ölümden ne korkarsın korkma ebedî varsın
Çün kim işe yararsın bu söz fasid davîdir.”*⁴⁵

Böyle bir anlayışta fizikî ölüm dahi korkulacak bir şey değildir. Çünkü olgun insan hayatı boyunca seyahate hazırlanmaktadır. Zühud bu hazırlığın temelini teşkil eder. Böyle bir hazırlık tasavvufun temel taşıdır. Kur’ân-ı Kerîm’de “*Eğer sadıksanız ölümü temenni ediniz*” (Bakara, 2/94) buyrulur.

Tasavvuf düşüncesinde ölüm, sevgili ile karşılaşma (lika) ve vuslat ânıdır. O bakımdan korkulan değil belki arzu edilen bir şeydir. İlâhî aşk ne kadar kuvvetli olursa, karşılaşma arzusu da o kadar şiddetlidir. Kur’ân’da şöyle buyrulur: “*Her kim, Allah’a kavuşmayı arzu ediyorsa, bilsin ki*

⁴³ Mevlâna, *Mesnevî*, III, beyit: 3901vd; Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, 2.bs., Şamil Yay., İstanbul, ts., XI, 1017vd.

⁴⁴ *Mesnevî*, III, 3535-3536; Can, *Hz. Mevlânâ'nın Rubaileri*, Beyit No: 1739; Annemarie Schimmel, *Ben Rüzgarım Sen Ateş: Mevlânâ Celâleddîn Rûmî Büyük Mutasavvıfın Hayatı ve Eseri*, çev. Senail Özkan, Ötüken, İstanbul 1999, s.141.

⁴⁵ Tatçı, a.g.e., II, 80.

Allah'ın tayin ettiği ecel mutlaka gelecektir.” (Ankebut, 29/5) Ayrıca *“Herkes ölümü tadacaktır”* buyrulur. Âyette zikredilen sadece ölüm değildir, sonrasında *“Daha sonra bize döneceklerdir”* (Ankebut, 29/57) denir. Demek ki ölüm sebep-i rücû, rücû ise sebep-i mülâkat (kavuşma sebebi)'tir. Âyette hem ölüm, hem de o çok özel kavuşmanın müjdesi vardır.⁴⁶

Hadîs-i Kutsîde şöyle buyrulmaktadır: *“Kulum benimle karşılaşmayı severse ben de onunla karşılaşmayı severim. Benimle karşılaşmaktan hoşlanmazsa Ben de onunla karşılaşmaktan hoşlanmam.”*⁴⁷ Yine bir Hadîs-i şerîfte müminin ölümü şu şekilde ifade edilmektedir: *“Mümine ölüm hali gelince, Allah'ın o kulundan hoşnutluğu, Allah'ın ikram ve ihsanı ona müjdelendir. Bu müjde üzerine artık mümine, önünde ölüm gibi kendisini karşılayacak hallerden daha sevimli bir şey olamaz. O anda mümin Allah'a kavuşmayı şiddetle arzu eder. Zaten Allah Teâlâ da o mümine kavuşmayı murad etmiştir.”*⁴⁸

Ölüm-hayat ayniyeti, en açık biçimde sûfilerin “aşk” konusunu işlemeleri sırasında kendisini gösterir. Allah aşkı tasavvufî düşüncenin odak noktası olduğuna göre, hangi türü olursa olsun ölüm, kavuşmanın yegane vasıtasıdır. Ölümü “vuslat gecesi” sayan Hz. Mevlânâ şöyle der: *“Canı sen aldıktan sonra ölmek, şeker benzer. Seninle olduktan sonra ölüm, tatlı candan da tatlıdır.”*⁴⁹ İlâhî aşk ve ölüm konusunu en güzel işleyen sûfilerden biri de Yunus Emre'dir. Yunus kendi şahsında çevresini ikaz eder; ona göre iradî ölümle ölmeyenin aşkın diriltici sırrından nasibi olmaz.

*“Âşıklara yoldaş olup sâdıklara yâr olmadın
Ölmezden öndin ölmedin aşk neylesin senin ile”*⁵⁰
Hak âşkıının ölümsüzlüğü yakaladığını belirtir:

⁴⁶ Konuk, *Fususul Hikem*, IV, 332

⁴⁷ Buhârî, Rikak, 41.

⁴⁸ Buhârî, Rikak, 41; Darimî, Rikak, 43; Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif ez-Zebidî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı: Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1975, XII, 204.

⁴⁹ Gölpınarlı, Abdülbâkî, *Mevlânâ Celaleddin*, İnkılab Kitabevi, İstanbul 1959 s.134; Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, s.107.

⁵⁰ Tatçı, a.g.e., II, 439.

*“Ben aşksızın oilmazam, aşk olıcak ben ölmezem
Aşktır hayatın hasılı aşktan gayrısın bilmezem”*⁵¹

Ona göre ölümü tadacak olan, insanın bedenî yani hayvanî tarafıdır veya o seviyenin üstüne çıkmayanlardır:

*“Âşık öldü deyu sala verirler
Ölen hayvandürür âşıklar ölmez”*⁵²

Yûnus Emre’ye göre mâsivayı terk edenler, mânevî yönünü geliştirenler, bir başka deyişle diri iken mecâzen ölmesini bilenler, ebedî hayatta gerçek diriliğe nail olanlardır:

*“Hey Yunus Emre ölünce var yürü doğru yolunca
Dünyasını terk edenler yarın hazrette ölmeye.”*⁵³

*“Mânâ eri bu yolda melûl olası değil
Mânâ duyan gönüller hergiz ölesi değil.”*⁵⁴

*“Kişi Hakk’ı bilmek gerek Hak haberin almak gerek
Zindeyiken ölmek gerek varıp anda ölmez ola.”*⁵⁵

*“Al gider benden benliği doldur içime senliği
Bundayiken öldür beni varıp anda ölmeyeyin.”*⁵⁶

*“Ne gam bu dünyada bir kez ölürsem
Anda ölüm olmaz ölmezem ayruk.”*⁵⁷

Yunus Emre, ölümden korkmuş, ölenleri görmüş acımış, dünyanın durumu onu yeise sürüklemiş, neticede maddî varlığın ötesinde bir varlığa sahip olduğunu anlamış, şiirleriyle yaşayacağına, gönüllere taht kuracağına emin olmuş, Mutlak Varlık’ı algılamış, ancak yine de ölümden, yalnız bu sefer ölmeyeceğini ifade ederek bahsetmiştir.⁵⁸ Yunus Emre’nin Dîvân’ında yer alan şiirlerden otuz adedi yalnızca ölüm konusunu

⁵¹ Tatçı, a.g.e., II, 265.

⁵² Tatçı, a.g.e., II, 168; Ayrıca bakınız: Mehmet Demirci, *Yunus Emre’de İlâhi Aşk ve İnsan Sevgisi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1997, s.90.

⁵³ Tatçı, a.g.e., II, 408.

⁵⁴ Tatçı, a.g.e., II, 219.

⁵⁵ Tatçı, a.g.e., II, 421.

⁵⁶ Tatçı, a.g.e., II, 354.

⁵⁷ Tatçı, a.g.e., II, 185.

⁵⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1992, s.145.

işlemektedir. Diğer şiirleri içerisinde ölümden bahseden beyit sayısı ise, beş yüz civarındadır. Diğer bir deyişle Dîvân'ındaki toplam beyitlerin yedide birine yakını ölüm teması üzerinedir.⁵⁹

Allah dostlarından birisi şöyle der:

“Dünyadakilerin bu kadar korktuğu ölüm benim saadetimdir.

*Acaba ne zaman öleceğim de, o saadetlerin en yücesine ulaşacağım.”*⁶⁰

Sûfîler çok yüksek seviyede bir insanperverlik anlayışı geliştirmiş ve Yaradan'dan ötürü yaratılanı hoş görmüşlerdir. Böyle olunca herkes onları sevmiş ve saymıştır. Bu hakikat ölüm vakitlerinde de tecelli etmiştir. Maruf Kerhî vefat ettiği zaman Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusîler ona sahip çıkmış, her biri onun cenazesini kendi geleneğine göre kaldırmak istemiş ve bu konuda ihtilaf baş göstermişti. İhtilafı halletmek için “Cenazenin içinde bulunduğu tabutu kim kaldırırsa, onun dinî geleneğine göre defnedilsin” şeklinde bir karar alınmış, tabutu Müslümanlardan başkası kaldıramadığı için, cenaze İslâmî usullerle kaldırılmıştı. Hz. Mevlânâ'nın cenaze merasimine hahamların ve papazların da katılıp dua ettikleri bilinmektedir.⁶¹

Ölüm, Allah'ın yaratmış olduğu sayısız mahlûklardan sadece birisidir. Günümüze kadar, ölümden korkarak uzaklaşmaya, onu unutmaya çalışanlar olduğu gibi; bir realite olarak kabul edip anlamlandırmaya çalışanlar da olmuştur. Ölümün hikmetlerini şöylece özetleyebiliriz:

Hız. Aişe'ye gelen bir kadın, ona, kalbinin katılığından dert yanar ve yardım ister. Hız. Aişe de ona, sık sık ölümü düşünmesini tavsiye eder. Kadın bir süre sonra gelir ve yumuşak kalpliliği elde ettiğini söyler, Hız. Aişe'ye teşekkür eder.⁶² Hız. Peygamber (s.a.v) de: *“Dünyevî hazları*

⁵⁹ İskender Pala, “Yunus Emre'de Ölüm Düşüncesi”, *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri (Ankara 7-10 Ekim 1991)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1995, s.531.

⁶⁰ Annemarie Schimmel, *Sind Halk Şiirinde Hallâc-ı Mansûr*, trc. Sofi Huri, Çeltüt Matb., İstanbul, 1969, s.36.

⁶¹ Uludağ, “Ölüm”, *İnsan ve Tasavvuf*, s.267.

⁶² İmam-ı Gazzâlî, *Mükâşefetü'l Kulûb*, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1994, s.133; a.g.e., trc. Salih Uçan, Çelik Yayınevi, İstanbul 1993, s.172; İmam Celaleddin es- Suyuti, *Kabir Alemleri*, çev. Bahaeddin Sağlam, Kahraman Yay., İstanbul 1985, s.50

gözden düşüren ölümü sık sık hatırlayınız”⁶³ hadisiyle ölümün niçin yaratıldığına ışık tutuyor. İmam Gazzâlî, bu hadisi ölümü sık sık hatırlayarak dünya hazlarına karşı hevesinizi kırım ki, Allah’a yönelesiniz, ölüm sizi dünya hazlarından uzak tutsun şeklinde açıklar.⁶⁴ Bu bağlamda Yusuf Has Hacib’in şu sözü de dikkate şayandır: “Ölümü bilen insan dünya saadetine kapılmaz; öleni gören insan da uzun müddet avunmaz.”⁶⁵

Yunus Emre, dünyaya gelişin ve sonunda ölümle gidişin sebebini sormuş, bunlarda ince bir hikmetin varlığını bulmuştur.⁶⁶ Düşünenler için ölüm, içinde pek çok hikmetler gizlenmiş, nimetler yüklenmiş bir fenomendir. Necip Fazıl’da da ölüme karşı bu nimet-hikmet yaklaşımını ve bundan mahrumiyetin düşünülmemeyeceğini görüyoruz.⁶⁷

*“Ölüm güzel şey; budur perde ardından haber
Hiç güzel olmasaydı, ölü müydü Peygamber?”*⁶⁸
*“Bu dünyada renk, nakış, lezzet, ne varsa küstüm;
Gözümde son marifet, Azrâil’e tebessüm...”*⁶⁹

Necip Fazıl’a göre; “Allah için yaşayanların” ölümü de büyük bir nimettir. Ahiret onlar için sayısız güzelliklerle donatılmıştır.

*Ölüp de ölmeyene ölüm cana minnettir;
Ey Hak için can veren, ölümün ne nimettir!”*⁷⁰

Tasavvufta ölüm; nefsin isteklerini gidermek, nefsin heva ve hevesinin kökünü kazımak anlamında kullanılır.⁷¹ Nefsi maddî haz ve

⁶³ Tirmizî, Kıyamet, 26; İbn Mace, *Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yay., İstanbul 1983, Kitabü’z-Zühd, 31, Hadis No: 4258, X, 540.

⁶⁴ İmam-ı Gazzâlî, *Mükâşefetü’l Kulûb*, Dâru İhyâi’l-Ulûm, Beyrut, 1994, s.133; (trc. s.172).

⁶⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarihi Kurumu Yay., Ankara 1959, s.259

⁶⁶ İsmail Yakıt, “Yunus Emrede Sembolizm ve Üniversal Değerler”, *Yunus Emre Sempozyumu (Bildiriler) 2-6 Mayıs 1988*, Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara 1990, s.145-168.

⁶⁷ Kısakürek, a.g.e., s.69

⁶⁸ Kısakürek, a.g.e., s.113.

⁶⁹ Kısakürek, a.g.e., s.111.

⁷⁰ Necip Fazıl Kısakürek, *Esselam*, B.D.Y., İstanbul 1983, s.116

⁷¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.364; S. Kemal Karaalioğlu, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, İnkılap ve Aka Yay., 1969, s.542

bedenî zevklere sürükleyen heva ve hevesin yok edilmesi, nefsin ölümü demektir. İşte mutasavvıfların, “ölmeden evvel ölmek” şeklinde formüle ettikleri hedef budur. Nefsin ölümü için yapılan çalışmalara da “cihad-ı ekber” denir. Zira Hz. Peygamber, “*mücahid nefsiyle cihad edendir*”⁷² hadisi ile, iç düşman olarak tanımlayabileceğimiz nefse karşı verilecek mücadelenin, dışarıdaki düşmanlara karşı verilecek mücadeleden daha zor olduğunu ifade etmiştir.

“Ölmeden evvel ölmek” olarak tanımlanan riyazî ölümün tasavvufta, insan-ı kamil olma yolunda büyük önemi vardır. Kuşeyrî; “Ölüp de rahata kavuşan ölmüş sayılmaz, sağ iken ölen ölmüştür” sözüyle huzur ve rahatta bulunmanın ölmeden ölmekle gerçekleştiğini belirtiyor.⁷³ Şakik Belhi de, Allah’ın, kendisine itaat eden kimseyi ölümünde ihya ettiğini; asi olanı ise hayatında öldürdüğünü söylemiştir.⁷⁴

Tasavvuf ehlinece tefekkür-i mevt, seyr-i sülûke girecek salık için vazgeçilmez bir araç olarak görülmüştür.⁷⁵ Böylece “ölmeden evvel ölmek” hedefine ulaşmak için tefekkür-i mevt’te bulunan kişi her nefesini son nefesi bilecek, ölüme her an hazırlıklı olmaya çalışacaktır. Necip Fazıl da bu duygu ve düşünce içinde bulunmayı şöyle dile getirmiştir:

*“Suâl: Ey veli, insan nasıl olmalı, söyle!
Cevap: son anda nasıl olacaksa hep öyle”*⁷⁶

Ölümü düşünmek, cenazeyi hayal etmek; fanilik fikrine kuvvet verir.⁷⁷ Ölümü düşünmek, can ile cananı buluşturan kutsî bir rabita, ibresi sadece ballar balını gösteren bir pusuladır.⁷⁸

⁷² Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Serve Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, çev. O. Zeki Mollamehmetoğlu, Yunus Emre Yay., İstanbul, Cihadın Faziletleri Babı, Hadis no. 1671, III, 182

⁷³ Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvufun İlkeleri: Risale-i Kuşeyrî*, çev. Tahsin Yazıcı, Kervan Kitapçılık Basım Sanayi, İstanbul 1978, s.126

⁷⁴ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marifet Yay., İstanbul 1981, s.36

⁷⁵ Abdülkadir Geylani, *Fütuhu'l Gayb*, çev. Abdülkadir Akççek, Bahar yay., İstanbul 1977, s.118.

⁷⁶ Necip Fazıl Kısakürek, *Çile (sual-cevap)*, B.D.Y., İstanbul 1989, s.101

⁷⁷ Mevlânâ Ali Bin Hüseyin, *Reşahat: Can Damlaları*, özleştiren Necip Fazıl Kısakürek, Kamer Neşriyat, İstanbul 1983, s.189

⁷⁸ İlker Çınar, “*Tefekkür-ü Mevt*”, Yeni Dünya, Yıl: 5, Sayı: 53, 1998, s.38, ss.38-39.

Tasavvufta ölüm, bir ayrılık değil, ruhun, dostu olan Rabbına kavuşmasıdır. Âşıkın mâşukuna ermesidir. Ölen kişi, sevgilisine kavuşacak bir gelin gibidir, o gün düğün günüdür. Bu nedenle Hz. Mevlânâ'nın ölüm gününe “Şeb-i arûs” (Düğün gecesi) denir.⁷⁹ Davud Tai, kendisinden nasihat isteyen bir dostuna şöyle der: “Dünyadan uzak durman, orucun; ölüm, bayramın olsun.”⁸⁰

Yahya Kemal'in “*Ölüm asude bahar ülkesidir bir rinde*”⁸¹ mısraı ve Erdem Bayazıt'ın:

“*Ölüm bize ne uzak bize ne yakın ölüm*

Ölümsüzlüğü tattık bize ne yapsın ölüm”⁸² beyti de Türk mutasavvıflarını hatırlatmaktadır.

Hükemâdan birisi şöyle der:

“*Yadında mı doğduğun zamanlar*

Sen ağlar idin güler idi âlem

Bir öyle ömür geçir ki: olsun

Mevtin sana hânde, halka matem.”⁸³

Dünyada hoş olmayan sedalar bırakıp gidenlerin arkasından söylenenleri şu beyit çok güzel bir şekilde özetliyor:

“*Ne halka verdi rahat, ne kendi buldu huzur,*

Yıkıldı gitti cihandan, dayansın ehl-i kubûr”⁸⁴

Allah dostları Allah Teâlâ'dan uzak bir yaşamı gerçek ölüm olarak ifade ederler. Hz. Mevlânâ şöyle der:

⁷⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.364; Belkıs Temren, *Tasavvuf Düşüncesinde Demokrasi*, Kült. Bak. Yay., Ankara 1995, s.67, N. Sami Banarlı, “Mevlânâ'nın Vuslat Gecesi”, *Tarih ve Tasavvuf Sohbetleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1984, s.225; Saadettin Kocatürk, *Mevlânâ'da Varlık İnsan Aşk ve Ölüm Teması*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s.129; Hüseyin Güllüce, “*Mevlânâ ve Kur'ân Tefsir-i Açısından Mesnevî*”, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1998, s.52.

⁸⁰ Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l Evliya*, çev. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay., İstanbul 1985, s.299

⁸¹ Yahya Kemal Beyatlı, *Kendi Gök Kubbemiz (Rindlerin Ölümü)*, M.E.B.Y., İstanbul 1995, s.87.

⁸² Erdem Bayazıt, *Şiirler*, İz Yayıncılık, İstanbul 1992, s.152.

⁸³ Uludağ, “Ölüm”, *İnsan ve Tasavvuf*, s.265.

⁸⁴ Eraydın, “Ölüm”, *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, s.88.

“Tevbesiz ömür, baştanbaşa can çekişmedir. İnsanı yaşayan ölü haline getiren ölüm ise, Allah Teâlâ’dan gafil olmaktır. Hak’la birlikte olunca ölümden ömür de hoştur. Fakat ilahî rahmete kavuşmadıktan sonra âb-ı hayat bile ateştir.” (Mesnevî, V, 770-771.)

Yine Necip Fazıl ölüm karşısındaki insanların tavrını şöyle dile getirir:

“Minarede ölü var diye bir acı salâ
Er kişi niyetine saf saf namaz... ne âlâ
Böyledir de ölüme kimse inanmaz hâlâ
Ne tabutu taşıyan, ne de toprağı kazan...”⁸⁵

Ölüm, yok olma korkusunun baş kaynağıdır. Ölüm korkusu sürekli bir korku değildir. İnsan, ölüme sebep olabilecek olaylarla karşılaşınca bu korku insanı sarar, kaybolduğunda bu korku da gider.⁸⁶ Ölüm korkusunu, iyi işlerin ortaya çıkmasına vesile oluşturacak şekilde kanalize etmesini bilmeli. Aslında ölüm de doğum kadar normal ve bu hayatın gerçeklerindedir. Ölümü kabullenmemekten ve ölüm korkusundan bazı ruh hastalıkları ve davranış bozuklukları ortaya çıkar. Ölüm korkusu aslında bir denge unsurudur. Ölüm korkusu olmasaydı, sosyal düzeni sağlamak, kötü niyetlilerin kötülüklerine engel olmak mümkün olmazdı.⁸⁷

İslam Tasavvufunda “Mevt-i İhtiyarî’ye Ulaştıran Unsurlar:

İslâm tasavvufunda sâlikin “mevt-i ihtiyarî”ye kavuşmasını sağlayan ve tasavvuf literatüründe “usul-ü aşere”⁸⁸ diye isimlendirilen bazı aşamalar vardır. Bu aşamalar şöyle tanımlanmaktadır:⁸⁹

1. *Tevbe*: Tıpkı bir ölünün, “*Dön Rabbine, sen O’ndan razı, O senden razı olarak*” (Fecr, 27/28) emrine boyun eğip kendi isteği olmadan O’na dönmesi gibi Allah’a olan kavuşma isteğidir. Aynı zamanda tevbede, kulun iradî olarak kendi isteği ile Allah’a yönelmesi söz konusudur. *Tevbe*,

⁸⁵ Kısakürek, *Çile*, s.86.

⁸⁶ Öner, Necati, *Stres ve Dini İnanç*, T.D.V.Y., Ankara 1988, s.16-17

⁸⁷ Hâbil Şentürk, “*Ölüm Gerçeği ve Allah İnanç*”, D.E.Ü.İlahiyat Fak. Dergisi, S.1, İzmir, 1983, s.306-307

⁸⁸ Mahir İz, *Tasavvuf*, Yayıncılık Matbaası, İstanbul 1990, s.117

⁸⁹ Mustafa Koç, “*Ölüm Psikolojisi*”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2002, S. 8, s.142

tasavvufî vahdet hayatının kapısıdır. Ruhun selameti için günahın zararlı olduğunu idrakten doğmuştur. Zira günah mümini gayesinden, yani Allah'ından ayırır. Allah'la insan arasındaki hicapların kalkmasına vesile olan ilk makam tevbedir. Tevbe, rücu manasına gelir. Yani müminin, kötü huylardan İslâm'ın ruhuna zıt davranışlardan sıyrılmasına, samimiyetle güzel huylara rücu etmesine tevbe denilmiştir.

İnsan Allah'ın huzuruna günden başka ne ile gidebilir?

*“Eli boş gidilmez gidilen yere
Rabbim boş gelmedim ben suç getirdim
Dağlar çekemezken o ağır yükü
İki kat sırtımla pek güç getirdim.”⁹⁰*

2- *Zühd*: Az veya çok dünyanın malından, hoş giden şeylerden ve makamlarından, bir ölü gibi uzak kalmaktır.⁹¹ Zühd, lügatte terk etmek, kötü kabul edilen şeylerden yüz çevirmek, dünyaya buğzetmek, mâsivayı terk manalarına gelir. İstılahta ise zühd, dünyadan yüz çevirmek, nefsi mâsivaya olan meyil ve sevgiden alıkoymaktır. Zühd, ruhun gerçek menşeyini (bezm-i elest) hatırlamasını, gönlün Allah sevgisiyle dolmasını temin eden bir egzersizdir.⁹²

3. *Tevekkül*: Güvenme, bağlanma, vekil tayin etme, havale teme. Tasavvufta; a) Allah'ın katında olana güvenip halkın elinde ve avucunda olan şeye göz dikmemek. b) Vaad edilene güvenme. c) Her halükarda sadece Allah'a sığınma. d) Kalbin Hakk'a itimadı. e) Vesvese, endişe ve rızık kaygısı halini yok edip, insanı huzura ve rahata kavuşturan Mevla'ya güven hali. f) Hakk'ın inayet ve va'dını yeterli görüp nefsin tedbiri terketmesi. Tevekkül, kalbin hali olduğundan beden ile çalışmaya ve kazanmaya asla mani değildir.⁹³ Nitekim Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır: *“Kim Allah'a tevekkül ederse O, ona yeter.”* (Talak, 65/2)

4. *Kanaat*: Tutumlu, gönlü zengin ve tok gözlü olma, hırslı ve açgözlü olmamak,⁹⁴ yaşamak için zaruri olan ihtiyaçların dışında kalan

⁹⁰ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV. Yay., İstanbul 1994, s.156-157.

⁹¹ Kübrâ, a.g.e., s.47

⁹² Eraydın, a.g.e., s.173-174.

⁹³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.531

⁹⁴ Uludağ, a.g.e., s.300

bütün nefsi arzu ve isteklerden ölü bir kimsenin uzak durduğu gibi uzak durmak, yeme içme ve oturulan ev konusunda israfa gitmemek, özellikle yemeği asgari sınıra indirmek demektir.⁹⁵

5. *Uzlet*: Tıpkı bir ölü gibi, halkla beraber yaşamaktan, inziva ve halvet yoluyla yüz çevirmek demektir.⁹⁶ Ölüm zamanında kişinin, insanlarla alakasının kesilmesi gibi, yârdan ve ağıyardan kalben uzaklaşmaktır.⁹⁷ Günaha girmemek, daha çok ve daha ihlaslı ibadet etmek için toplumdan ayrılıp ıssız ve kimsesiz yerlere çekilmek, tek başına yaşamak. Buna halvet, inziva ve vahdet adı da verilir.⁹⁸

6. *Zikir*: Anmak, hatırlamak, yâd etmek. Tasavvufta; Allah'ı anmak ve hatırlamak, onu unutmamak (nisyan) ve gaflet halinde olmamak,⁹⁹ Allah'tan başka her şeyi unutarak O'nu zikretmek demektir. Nitekim Allah (c.c): “*Unuttuğun zaman Rabbini zikret*” (Kehf, 18/24) buyurmaktadır. Buradaki unutmama -bir ölü gibi- O'ndan başka bütün varlıkları ve eşyayı unutmak anlamındadır.¹⁰⁰ Tarikat ehlinin belli kelime ve ibareleri belli zamanlarda, belli sayıda, belli bir edep dahilinde her gün düzenli olarak söylemeleri. Zikirde zikreden, zikredilenden başka her şeyden geçer, zâkir zikirde mezkûrdan başkasını hatırlamaz, kendisini kaybeder, yaptığı zikrin bile farkında olmaz. Bu yüzden zikir kendinden geçiş (gaybet, vecd) ve Hakkı buluş (vuslat) halidir. Zikir sevgi alameti ve eseridir. “Bir şeyi seven onu çok anar.” “Dervişin fikri neyse zikri de odur” şeklinde çok geniş manalar içermektedir.¹⁰¹

7. *Teveccüh*: Yönelme, öz alaka. Şeyhin Hakk'a, müridin mürşide yönelmesi, gönlünü ona bağlaması. Bir ölü gibi, O'ndan başka herhangi bir varlığa çağırın ve davet eden her şeyden yüz çevirmek demektir. Bu

⁹⁵ Kübrâ, a.g.e., s.51.

⁹⁶ Kübrâ, a.g.e.,s.52.

⁹⁷ Eraydın, a.g.e., s.30.

⁹⁸ Gazzâlî, İhya, II, 221-43; İbrahim Hakkı Erzurumî, *Marifetname*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul 1330, s.325vd; Konu ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bakınız: Ebû Hafs Şihabüddin Ömer Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, Beyrut 1983, s.207-212; a. mlf., *Avârifü'l-Maârif Tasavvufun Esasları*, çev. H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul 1993, s.263-286.

⁹⁹ Uludağ, a.g.e., s.588.

¹⁰⁰ Kübrâ, a.g.e., s.58.

¹⁰¹ Uludağ, a.g.e., s.588.

noktada sūfî için Allah'tan başka herhangi bir matlûb, mahbûb ve maksûd yoktur.¹⁰²

8. *Sabır*: Dayanmak, dayanıklılık, başa gelen musibetlerden dolayı Allah'tan başka kimseye şikayetçi olmamak, sızlanmamak, yakınmamak, kendine acındırmamak. Tıpkı bir ölü gibi sūfinin nefsinin, mücadele ile haz duyduğu şeylerden uzak tutması demektir.¹⁰³ Kul karşılaştığı sıkıntı ve belaların verdiği üzüntüyü sadece Allah'a arzeder ve o'nun inayetini ister. Sabır, musibetle karşılaşılan ilk anda, haramlardan uzak kalmada ve dinî emirlere uymada bahis konusu olur.¹⁰⁴

9. *Murâkabe*: Denetleme, gözetleme, dikkati belli bir noktaya toplama. Kendi iç alemine bakma, gözetme, dalıp kendinden geçme manalarına gelir. Tasavvuf ıstılahında murâkabe, kötülüklerden kalbini korumak için, kişinin nefsinin kontrol altında bulundurmasıdır.¹⁰⁵ Kulun "Hak, bütün hal ve hareketlerime vakıftır" şeklinde bir şuur ve idrak içinde olması. Kalbi, ona zarar veren şeylerden korumak, Allah her an beni görüyor, kalbime bakıyor, anlayışı içinde olmak, feyz beklemek. Bir ölü gibi, bütün kuvvet ve hareketi bir tarafa bırakmasıdır.¹⁰⁶

10. *Rıza*: Rıza, lügatte memnuniyet, hoşnutluk, izin ve müsaade manalarına gelmektedir. İslâm'a göre insanın yaradılış sebebi "Rabbine ibadet etmek" kısaca ona kul olmaktır. Kulluğun bir neticesi olan "ubdiyyet", Allah Teâlâ'nın kazasına boyun kesmek, ondan razı olmaktır. (Teslimiyet-i tâm). Bir ölünün teslimiyeti gibi nefsin rızasından ayrılarak, hiçbir ezeli hükmüne itiraz etmeden ve münakaşaya girmeden, bütün işleri Allah'ın ebedi tedbirlerine havale ederek Onun rızasına ulaşmak demektir.¹⁰⁷

İbnü'l-Arabî, "Bütün insanlar (bu âlemde) uykudadırlar; ancak öldüklerinde bu uykudan uyanırlar" mealindeki Hadis-i Şerîf'e dayanarak: "Hz. Peygamber bu hadisle bir kimsenin bu âlemdeki bütün gördüklerinin

102 Kübrâ, a.g.e., s.62.

103 Kübrâ, a.g.e., s.63.

104 Uludağ, a.g.e., s.446.

105 Eraydın, a.g.e., s.159.

106 Uludağ, a.g.e., s.378.

107 Kübra, a.g.e., s.68.

rüya gören bir kimsenin rüyası mesabesinde olduğuna ve tevil edilmeleri lazım geldiğine işaret etmiştir” demektir.¹⁰⁸ Rüyada görülen bizzat gerçek değil fakat onun var olduğu sanılan bir şeklidir. Bütün yapacağımız iş de bunu, orijinal ve hakiki durumuna rücu ettirmektir. Tevil de işte budur. Hadis-i Şerîfteki “ölmek ve uyanmak” ibareleri de, İbnü'l-Arabî'nin anlayışına göre, böyle bir tevil icra etmekten başka bir şey değildir. Şu halde buradaki “ölüm” biyolojik bir ölüm anlamında değildir. Bu bir insanın hislerin ve aklın kösteklerini fırlatıp atması, doğal olayların ördükleri ince remizler perdesinin ardını görmesi gibi manevî bir olaya; yani kısacası, fenâ denilen mistik deneyime delalet etmektedir.¹⁰⁹

Ölüm, fânî âlemden ebedî âleme geçiştir. Mümin için en çok arzu edilen an Allah ile karşılaşmak için atılan adımdır. Mümin ölümü ve ahireti düşünerek dinî hayata, yani Allah'a yönelir. Ölüm, vücut tarafından hapsedilen ruhun hürriyetine kavuşmasıdır. Erzurumlu İbrahim Hakkî'ya göre ölüm, bu dünyadan ve belalarından kurtulup sevgiliye kavuşma, aslı vatana dönüştür. Kâmil ruh, ölümle ebedî alemde Allah'a yakın ve onun sevgisiyle mest olur. Nitekim Hz. Ali (r.a) “*Uzun ömür ruha azaptır. Ölüm ise ruha rahat ve sevinçtir*” buyurmuşlardır.¹¹⁰

Hz. Mevlânâ şöyle der:

*“Ölüm günü tabutum yürüyünce şu dünyanın derdiyle dertleniyorum sanma. Bana ağlama, yazık yazık deme. Cenazemi görünce ayrılık ayrılık deme. Buluşma görüşme zamanım o vakittir benim. Beni toprağa tapşırınca elveda elveda deme sakın; zira mezar cennetler topluluğunun perdesidir.”*¹¹¹

¹⁰⁸ Abdurrezzak Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, 2.bs., Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1966, s.200; Ebu'l-Alâ Afîfî, *Talîkâtü'l-Fusûsi'l-Hikem*, Dâru Lübnan, Beyrut, ts., s.159; İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev., Nuri Gençosman, MEB., İst., 1992, s.286; Konuk, a.g.e., III, 251; Toshihiko Izutsu, *İbnü'l-Arabî'nin Fusûsundaki Anahtar Kavramlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1998, s.23.

¹⁰⁹ Izutsu, a.g.e., s.23.

¹¹⁰ İbrahim Hakkî Erzurûmî, a.g.e., s.246vd; a.mlf., *Marifetname*, sad. Faruk Meyan, Bedir Yay., İstanbul 1980, s.388; Hayrani Altıntaş, *Marifetname'de Tasavvuf*, Cimtay Matbaası, İstanbul 1981, s.101.

¹¹¹ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Külliyât-ı Divân-ı Şems*, tah., Bedfüzzamân Fürûzanfer, Çâphâne-i Mahâret, Tahran, 1374, s.390, Gazel No: 912, Beyit: 9582vd; Şefik Can, *Mevlânâ Hayatı Şahsiyeti Fikirleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995, s.90.

Erzurumlu İbrahim Hakkı ise şöyle der:

“*Halk ölüm sandığı hoş-vuslat imiş ey Hakkî
İd-i ekberdir o sanma ki mematum geldi.*”¹¹²

Osman Kemalî Efendi ise:

“*Hâmil-i sırr-ı emanet olduğun bildinse ger
Ey Kemalî kâmile bil iy-d-i adhâdır ölüm*” demektedir.¹¹³

Hayat kadar gerçek olan ölüm, insanların tamamını ilgilendirmektedir. Birçok insan için ölüm, endişe, hüznün ve ümitsizlik arzederken, tasavvufî düşüncede, “şeb-i arûs” (Düğün Gecesi) sevgili ile kavuşma ve vuslat anı olarak değerlendirilmiştir.

Tasavvufî düşüncede ölüm olgusuna gereken değer verilmiş, ölmeden önce ölümlerine sırrına eren Allah dostları onu düğün gecesi olarak telakki etmişlerdir. Onlara göre ölüm, ikinci ve ebedî bir hayatın başlangıcıdır. Bu sebeple, mutasavvıflar iradî ölüm dedikleri, insanın tabîî istek ve arzularının disipline edilmesi şeklinde tanımlanan ölüme ehemmiyet vermişlerdir. Dolayısıyla, yaptıkları bütün faaliyetlerde nefislerini değil bütün insanlığın yararını düşünmek gibi bir erdem sahibi olmuşlardır.

Mutasavvıflar ölümü bir başka dünyaya geçiş olarak değerlendirmişler. Bu sebeple ölümü korkulan bir olgu değil aksine özlenen dosta kavuşma, aslı vatanına ulaşma, nefsin, şeytanın ve masiva muhabbetinden kurtulmanın bir aracı olarak algılamışlardır.

KAYNAKÇA:

Abdülkadir Geylânî, *Fütuhu'l Gayb*, çev. Abdülkadir Akçiçek, Bahar yay., İstanbul 1977.

_____, *el-Gunye li-Tâlibî Tarîki'l-Hak*, Matbaatu Muhammed Ali Sabîh, Mısır, ts.

¹¹² Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Dîvân*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1997, s.485.

¹¹³ Osman Kemalî Ozan, *Kemalî Divanı'ndan Aşk Sızıntıları*, haz. Baha Doğramacı, Divan Matbaacılık, İstanbul 1977, s.158.

Abdülkerîm Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerif, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîs, I-II, Basım yeri ve tarihi yok.

_____, *Risale-i Kuşeyrî*, çev. Ali Arslan, Arslan Yayınları, İst. 1980.

_____, *Tasavvuf İlmîne Dair: Kuşeyrî Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, Divan Yayınları, İstanbul 1978.

_____, *Tasavvufun İlkeleri: Risale-i Kuşeyrî*, çev. Tahsin Yazıcı, Kervan Kitapçılık Basım Sanayi, İstanbul 1978.

Ali Seydî, *Resimli Kâmûs-i Osmânî*, I-II, Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, İstanbul, 1330/1912.

ALTINTAŞ, Hayrani, *Marifetname'de Tasavvuf*, Cimtay Matbaası, İstanbul 1981.

ALTINTAŞ, Muhammed, “*Hayat Pınarı Kuruyor*”, Yeni Dünya, Yıl: 5, Sayı: 53, 1998.

ATTAS, S. Nakib, *İslâm Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, çev. Mahmut Erol Kılıç, İstanbul 1995.

BANARLI, Nihad Sami, “*Mevlânâ'nın Vuslat Gecesi*”, *Tarih ve Tasavvuf Sohbetleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 1984, s.224-227.

BAYAZIT, Erdem, *Şiirler*, İz Yayıncılık, İstanbul 1992.

BEYATLI, Yahya Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz (Rindlerin Ölümü)*, M.E.B.Y., İstanbul 1995.

CAN, Şefik, *Hz. Mevlânâ'nın Rubaileri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.

_____, *Mevlânâ Hayatı Şahsiyeti Fikirleri*, Ötüken Neşriyat, İst. 1995.

ÇINAR, İlker, “*Tefekkür-ü Mevî*”, Yeni Dünya, Yıl: 5, Sayı: 53, 1998, s.38-39.

DEMİRCİ, Mehmet, “*Ölümdeki Hayat: Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm*”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 4, Eylül 2000, s.9-16.

_____, *Yunus Emre'de İlâhi Aşk ve İnsan Sevgisi*, Selçuk Yayınları, Ankara 1997.

- Ebû Abdîrrahman es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, Dâru'l-Kitâbi'n-Nefîs, Halep 1986.
- _____, *Sülemî'nin Risaleleri: Tasavvufun Ana İlkeleri*, çev. Süleyman Ateş, AÜB., Ankara, 1981.
- Ebû Hafs Şihabüddin Ömer Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, Beyrut 1983.
- _____, *Avârifü'l-Maârif Tasavvufun Esasları*, çev. H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul 1993.
- Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Serve Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, çev. O. Zeki Mollamehmetoğlu, Yunus Emre Yay., İstanbul, ts.
- Ebu'l-Alâ Affî, *Talîkâtü'l-Fusûsi'l-Hikem*, Dâru Lübnan, Beyrut, ts.
- ERAYDIN, Selçuk, “Ölüm”, *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 1997, ss.85-90.
- _____, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İFAV. Yay., İstanbul 1994.
- Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l Evliya*, çev. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yay., İstanbul 1985.
- GÖLPINARLI, Abdülbâkî, *Mevlânâ Celaleddin*, İnkılab Kitabevi, İstanbul 1959.
- _____, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İnkılab Kitabevi, İstanbul 1992.
- GÜLLÜCE, Hüseyin, *Mevlânâ ve Kur'ân Tefsir-i Açısından Mesnevî*, (Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE.), Erzurum, 1998.
- GÜRER, Dilaver, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı Eserleri Görüşleri*, İnsan Yay., İstanbul, 1999.
- HÖKELEKLİ, Hayati, “Ölümlerle İlgili Tutumların Dinî Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, U. Ü. İ. F. D., Sayı: 4, Cilt: 4, 1992, s.57-85.
- İbn Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev., Nuri Gençosman, MEB., İst., 1992.
- _____, *Mu'cemu Istılâhâti's-Sûfiyye*, trc. Seyfullah Sevim, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., Kayseri, 1997.
- İbn Mace, *Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi*, çev. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yay., İstanbul 1983.

- İbrahim Hakkı Erzurumî, *Marifetname*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul 1330.
- _____, *Marifetname*, sad. Faruk Meyan, Bedir Yay., İstanbul 1980.
- _____, *Dîvân*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1997.
- İmam Celaleddin es- Suyuti, *Kabir Alemi*, çev. Bahaeddin Sağlam, Kahraman Yay., İstanbul 1985.
- İmam Gazzâlî, *İhyâu Ulumi'd-Dîn*, Mısır, ts, IV, 434; a.mlf., a.g.e., çev. A.Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul 1975
- _____, *Mükâşefetü'l Kulûb*, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut, 1994.
- _____, *Mükâşefetü'l Kulûb*, trc. Salih Uçan, Çelik Yayınevi, İst. 1993.
- İsmail Ankaravî, *Minhacü'l-Fukara*, İnsan Yay., İstanbul 1286.
- İZ, Mahir, *Tasavvuf*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1990.
- KARAALIOĞLU, S. Kemal, *Ansiklopedik Edebiyat Sözlüğü*, İnkılap ve Aka Yay., 1969.
- KARACA, Faruk, “Ölüm Psikolojisi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Faaliyetler Dizisi*, Erzurum, 1996, ss.134-156.
- KÂŞÂNÎ, Abdürrezzak, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1966.
- KAZANCI, Şenat, F. Asiye, Kur'an'da Ölüm-Mevlânâ'da Şeb-i Arûs: (Karşılaştırmalı Bir Çalışma), *Uluslararası Mevlânâ ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildiriler I 26-28 Ekim 2007*, ss.217-224.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Çile (sual-cevap)*, B.D.Y., İstanbul 1989.
- _____, *Esselam*, B.D.Y., İstanbul 1983.
- KOCATÜRK, Saadettin, *Mevlânâ'da Varlık İnsan Aşk ve Ölüm Teması*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.
- KOÇ, Mustafa, “Ölüm Psikolojisi”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2002, Sayı: 8.
- KONUK, Ahmed Avni, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. M. Tahralı- S. Eraydın, İstanbul 1994.

- KÖPRÜLÜ, Fuat, *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, AÜB., Ankara, 1976.
- Mahmud el-Gurâb, *Şerhu Kelimâti's-Sûfiyye er-Reddu alâ İbn Teymiyye*, Matbaatu Zeyd b. Sâbit, 1402/1981.
- Mevlânâ Ali Bin Hüseyin, *Reşahat: Can Damlaları*, özleştiren Necip Fazıl Kısakürek, Kamer Neşriyat, İstanbul 1983.
- _____, *Külliyât-ı Divân-ı Şems*, tah., Bedüzzamân Fürûzanfer, Çâphâne-i Mahâret, Tahran, 1374.
- _____, *Mesnevi*, çev. Veled İzbudak, MEB., İstanbul 1960.
- MOGDAD, Mensia, “La mort chez les soufis” (Mutasavvıflara Göre Ölüm), IBLA, no. 146, Tunus 1980, çev. Mehmet Demirci, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, Ankara 1987, Sayı: 3, ss.89-104.
- Muhammed A'la b. Ali Tehânevî, *Kitabu Keşşâfi Istilahâti'l-Fünûn*, I-II, tashih. Muhammed Vecîh-Abdülhak-Gulam Kadir, ez-İntişarât-ı Hayyam ve Şurekâu, Kalküta, 1862.
- Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat: Usûlu Aşere Risâle ile'l-Hâim Fevâihu'l-Cemâl*, çev. Mustafa Kara, Dergah Yay., İstanbul, 1980.
- OZAN, Osman Kemalî, *Kemalî Divanı'ndan Aşk Sızıntıları*, haz. Baha Doğramacı, Divan Matbaacılık, İstanbul 1977.
- ÖNER, Necati, *Stres ve Dini İnanç*, T.D.V.Y., Ankara 1988.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Din ve Fıtrat*, Yeni Boyut, İstanbul 1990.
- PALA, İskender, “Yunus Emre'de Ölüm Düşüncesi”, Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri (Ankara 7-10 Ekim 1991), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1995, s.531-543.
- SCHİMMEL, Annemarie, *Ben Rüzgarım Sen Ateş: Mevlânâ Celâleddîn Rûmî Büyük Mutasavvıfın Hayatı ve Eseri*, çev. Senail Özkan, Ötüken, İstanbul 1999.
- _____, *Sind Halk Şiirinde Hallâc-ı Mansûr*, trc. Sofî Huri, Çeltüt Matb., İstanbul, 1969.

Şah Veliyyullah Dehlevî, *Hüccetullâh'l-Bâliğâ*, I-II, Dâru't-Turâs, Kahire, ts.

_____, *Hüccetullâh'l-Bâliğâ*, çev. Mehmet Erdoğan, İz Yay., İst, 1994.

ŞENTÜRK, Habil, “*Ölüm Gerçeği ve Allah İnancı*”, D.E.Ü.İlâhiyat Fak. Dergisi, S.1, İzmir, 1983.

Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, I-XIV, 2.bs., Şamil Yay., İstanbul, ts.

TEMREN, Belkıs, *Tasavvuf Düşüncesinde Demokrasi*, Kült. Bak. Yay., Ankara 1995.

TOSHİHİKO, Izutsu, *İbnü'l-Arabî'nin Fusûsundaki Anahtar Kavramlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1998.

ULUDAĞ, Süleyman, “*Ölüm*”, İnsan ve Tasavvuf, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2001, s.263-267.

_____, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay. İstanbul 1996.

YAKIT, İsmail, “*Yunus Emrede Sembolizm ve Üniversal Değerler*”, Yunus Emre Sempozyumu (Bildiriler) 2-6 Mayıs 1988, Kültür Turizm Bakanlığı, Ankara 1990, s.145-168.

_____, *Batı Düşüncesi ve Mevlânâ*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1993.

YAZOĞLU, Ruhattin, *Gazzâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarihi Kurumu Yay., Ankara 1959.

Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif ez-Zebidî, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı: Tecdî-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1975.